

Palagruža, arheološko srce Jadrana

Timothy Kaiser in Branko Kirigin

Archaeological Resource Management in the UK: an Introduction. Stroud, 30-43.

IFA 1993. *Standard and Guidance for Archaeological Field Evaluation*, Institute of Field Archaeologists.

IFA 1993. *Standard and Guidance for Archaeological Desk-based Assessments*, Institute of Field Archaeologists.

IFA 1994. *Standard Guidance for Archaeological Watching Briefs*, Institute of Field Archaeologists.

RALSTON, I. and THOMAS, R. 1993. Environmental assessment and archaeology: an introduction, in: I. RALSTON and R. THOMAS (Eds.), *Environmental Assessment and Archaeology*, Institute of Field Archaeology Occasional Paper No. 5, Birmingham, 1-9.

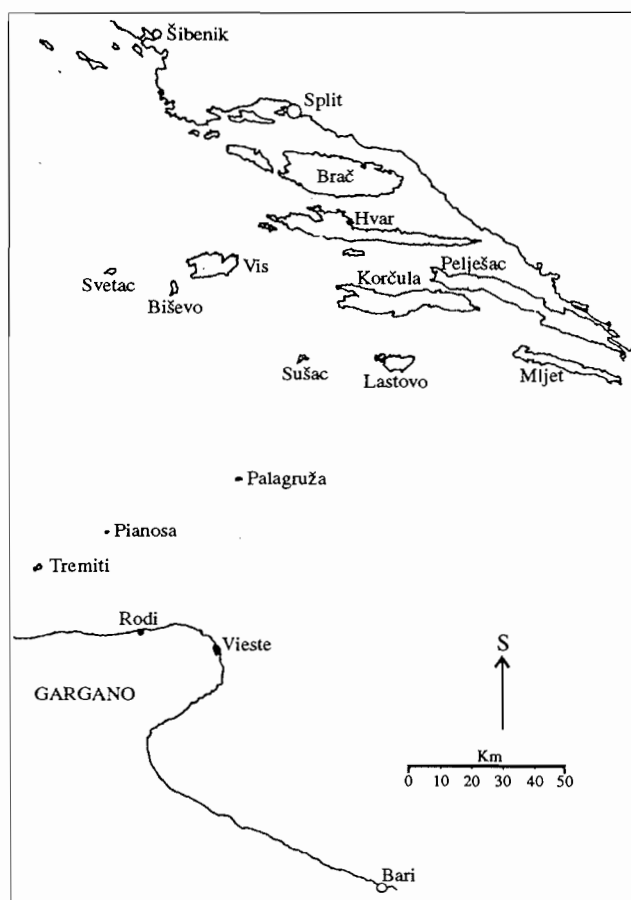
SPOERRY, P. 1992. *The structure and Funding of British Archaeology: The RESCUE Questionnaire 1990-1991*, Hertford.

SWAIN, H. 1991. *Competitive Tendering in Archaeology*, RESCUE and SCAUM, Hertford.

THOMAS, R. 1993. English Heritage funding policies and their impact on research strategy, in: J. HUNTER and I. RALSTON (Eds.), *Archaeological Resource Management in the UK: an Introduction*, Stroud, 136-148.

Ako se želi upoznati Jadran i kako je on funkcionirao u prethistoriji, antici i ranom srednjem vijeku, onda bez Palagruže kontakti između dviju Jadranskih obala uopće ne bi bili mogući ili bi ih se teško moglo razumjeti. Ova tvrdnja moguća je zahvaljujući istraživanjima koja su na Palagruži izvedena 1992. i 1993. godine a koja su izvršili stručnjaci okupljeni oko »Projekta Hvar - arheologija mediteranskog predjela«. Arheologija Hvara intenzivno je proučavana u periodu od 1982. do 1993. (Vujnović 1989, Kirigin 1993, 186-189), no da bi se ona bolje razumjela osjetila se potreba da se ispituju i drugi srednjodalmatinski otoci. Odlučeno je da se u 1992. na jedan dan prvo posjeti najudaljeniji otok - Palagružu, što je i učinjeno 25. 8. 1992. godine.

Smještena je skoro posred Jadrana između Monte Gargana u Italiji i otoka Sušca, Lastova i Visa (Sl. 1). Naime za uobičajene vidljivosti sa Palagruže se vidi talijanska obala i

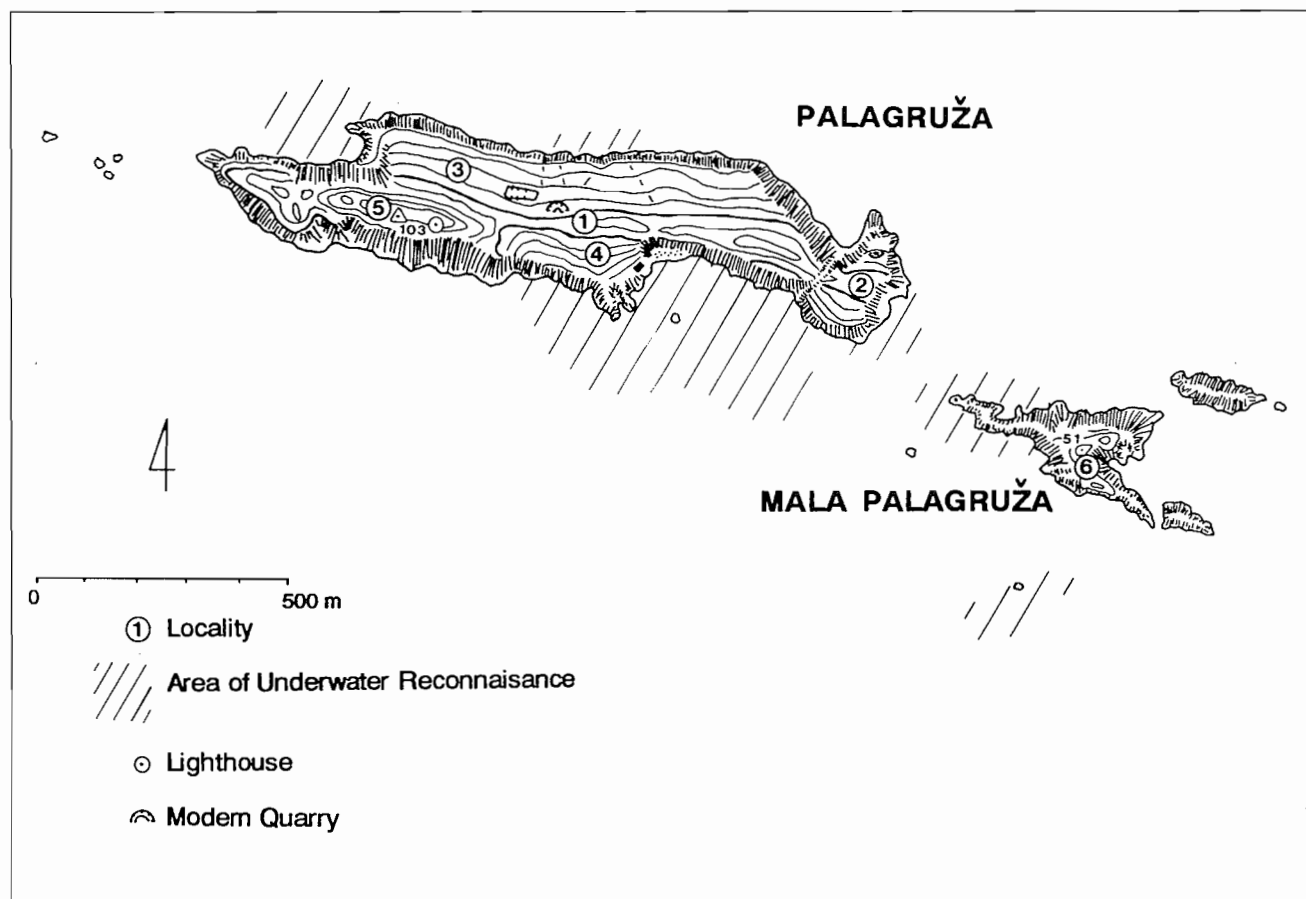
Sl. 1 Karta srednjeg Jadrana sa položajem Palagruže

drugi spomenuti hrvatski otoci. Palagruža je jedino mjesto odakle se vide obje strane Jadrana što je bilo presudno za plovidbu s jedne na drugu obalu barem u razdoblju koje nas ovdje zanima. Palagružu čine dva otoka - Vela i Mala - i niz otočića i hridi koji su ostaci starog kopna Jadrana. Velika Palagruža duga je oko 1300 m a prosječno je široka oko 200 m. Južna strana joj je jako strma a na sjevernoj je blaža padina gdje je bilo oko 7 ha plodne površine. Prirodnih izvora vode nema. Mala Palagruža udaljena oko 250 m JI od Vele, duga je oko 450, široka oko 200 m i visoka 41 m (Sl. 2). U geološkom smislu one se donekle razlikuju: na Maloj smo 1993. uočili postojanje velikih naslaga kremena, što će se pokazati presudnim barem za prethistorijski period.

No treba reći da Palagruža prije našeg boravka nije bila arheološki nepoznata. Prvi koji su pisali o arheološkim spomenicima, bili su Carlo de Marchesetti (1876) i Richard

F. Burton (1879) koji su posjetili Palagružu 1876. prigodom puštanja u rad najvećeg svjetionika na Jadranu smještenog na vrhu Vele Palagruže, 90 m nad morem. Oni spominju kremene alatke i oružje iz prethistorijskog razdoblja. Marchesetti je zapisao da su kod kopanja graditelji svjetionika naišli na ljudski kostur u koji je bila zabodena strijela ali da ga nisu mogli uzeti jer su se komiški ribari pobunili tvrdeći da su to ostaci zaštitnika Palagruže i riba i da ga ne treba dirati. Bojali su se, ako ga se odnese u Trst da će nestat i srdele oko Palagruže (znali su godišnje uloviti i po 1.000.000 kg srdela). Burton pak aludirajući na ovaj nalaz kaže kako je ovdje bilo bojno polje i groblje iz kamenog doba.

Marchesetti bilježi i donosi skice dvaju rimskih natpisa (danas zagubljeni u tršćanskom muzeju) gdje su na jednom fragmentarnom, u dva reda ispisana slova DM i TEM što se protumačilo kao *TEMPLUM* odnosno da je na otoku postojao

Sl. 2 Arheološka nalazišta na Palagruži

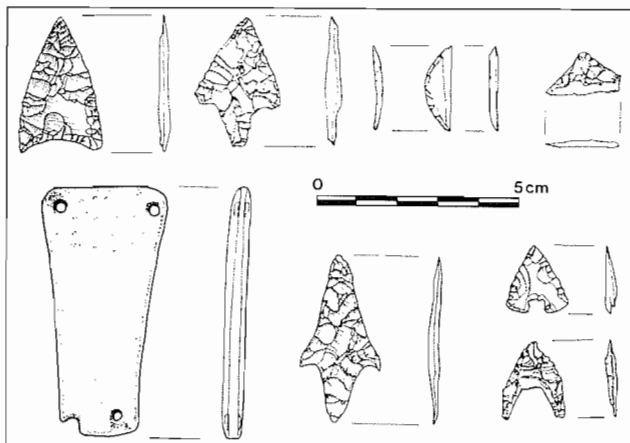
hram. Marchesetti (1876, 289) nadalje navodi da je nađen »...un bellissimo cornicione, oltre a frammenti di colonne; oggetti tutti di finissimo marmo di Carrara.« Uz to nađena je i starokršćanska svjetiljka te kameni reljef s prikazom križa, možda dio sarkofaga.

Tek će stoljeće nakon Marchesettija i Burtona jedan arheolog posjetiti Palagružu. Bio je to Nikša Petrić koji je obišao otok i uglavno ponavlja ono što su utvrdili spomenuta dva istraživača navodeći, kao i oni, kako je većina arheoloških nalaza otkrivena na sjevernoj padini u predjelu sv. Mihovila i u spiljama na istoj strani te da je litički materijal istovjetan onima kulture Scaloria nađenim na Tremitima (Petrić 1975, 172). On je s pravom nazvao Palagružu arheološkim mostom Jadrana.

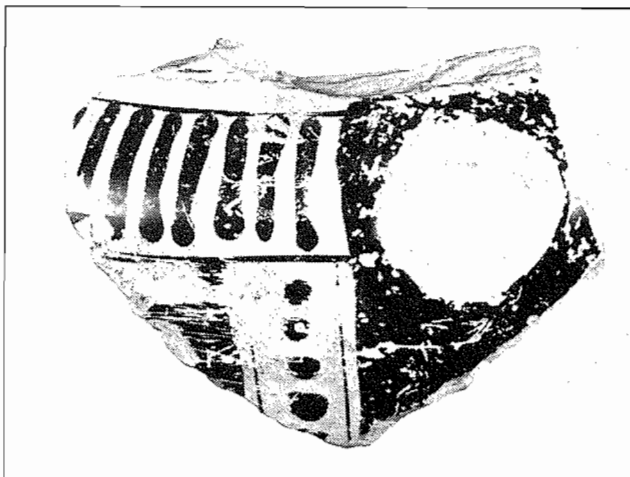
O hidroarheološkim nalazima oko Palagruže pisali su Marijan Orlić (1988) i Irena Radić (1988) koji spominju nalaze raznih amfora (među kojima i prvi poznati nalaz amfore tipa Dressel 1c na obalama Jadrana), pitosa, tarionika, žrtvenika i olovnog sidra datiranih od klasičnog grčkog razdoblja pa do kasne antike.

Jednodnevni posjet ekipe »Projeka Hvar« 25.8.1992. Palagruži urodio je nevjerojatnim plodom. Na sjevernoj padini ispod položaja gdje je nekoć stajala crkva sv. Mihovila (sl. 2, 1), sagrađena od Komižana (uz staru) vjerojatno u 19. stoljeću, bombardirane u Prvom svjetskom ratu od strane austrijske mornarice, sistematski je pregledan teren veličine 50 x 60 m pomoću transekata veličine 5 x 50 m. Otkriveno je oko 2,5 kg kremenih rukotvorina i odbitaka! Posebno je zanimljiv kameni štitnik - brassar - sa ornamentom kakav još nije poznat na istočnoj obali Jadrana (Sl. 3). Sakupljeno je oko stotinjak ulomaka keramike s urezanim i punktiranim dekorom koji pripadaju eneolitskom (prema usmenom saopćenju N. Petrića i B. Marijanovića) i brončanom dobu. Otkriveno je preko 20 ulomaka fine klasične grčke (kasno 6. i 5. st. pr. K.) i helenističke keramike (Gnathia i crnofirmirane), zatim ulomci grčko-italskih, rimskih republikanskih i kasnoantičkih afričkih i istočnih amfora. Posebno su zanimljivi nalazi okruglih cigala što indicira da su ovdje možda bile nekeve terme!? Nađene su i kockice od mozaika, ulomci pitosa, tegula, kasnoantička fina keramika (npr. Hayes forma 6, 31, 50, 61B, 82, 84, 87, 91B, Phocian RS forma I i 3E/F) te kuhinjska keramika.

Nalazi keramike otkriveni su i po putu od uvala Žalo na južnoj strani (gdje se pristaje kada puše bura) pa do sv. Mihovila (Sl. 2, 4), zatim zapadno od svjetionika gdje je nađeno manji

Sl. 3 Kameni i kameni artefakti sa Palagruže

Sl. 4 Ulomak crno ili crveno figuralnog kratera sa Palagruža, kasno 6 - rano 5. st. pr. K.

broj ranog rimskog materijala (Sl. 2, 5), zatim oko kamenoloma i zapadnije od njega gdje je nađeno kasnoantičke fine keramike (Sl. 2, 3). Zapadnije odavde je uvala Stara Vlaka pogodna za pristajanje kada puše jugo. Ipak cijeli otok nije obišao što nije bilo ni moguće obzirom na kratkoću boravka i na zbunjujuću količinu nalaza kod sv. Mihovila.

Tako velika koncentracija površinskih nalaza, otkriće grčke i helenističke keramike te nalazi, koje spominje Marchesetti, navele su nas da Palagružu trebamo temeljitije istražiti. Nametala su se pitanja zašto toliko velika količina kremen

na ovom malom bezvodnom otoku, odakle on potječe, što li će na Palagruži luksuzna grčka keramika i to krater (Sl. 4) i oinochoe (je li u pitanju nekakav kult?), gdje su ostaci rimskog hrama i eventualnih termi, je li postojala starokršćanska crkva? U arhivu u Hvaru nađeni su srednjovjekovni dokumenti iz kojih se vidi da su ovdje Hvarani sijali žito (Kovačić 1987). Da li je tako bilo i u ranijim razdobljima? Kako to da nismo našli neolitske ulomke a ni lokalnu željeznodobnu keramiku, ni južnoitalsku geometrijsku koju sada nalazimo i na Visu, Hvaru i Trogiru a ne samo kod Liburna i Histra?

Bilo je neophodno na Palagruži izvršiti daljnji terenski pregled neobiđenih djelova otoka i podmorja te izvršiti sondažna iskopavanja na predjelu sv. Mihovila ne bi li se dobili kakvi stratigrafski podaci ili pak neke situacije koje bi bolje objasnile ovaj materijal. Prilika se ukazala koncem 5. i početkom 6. mjeseca 1993. kada je zahvaljujući sredstvima Royal Ontario Museuma iz Toronta omogućen desetodnevni boravak na ovom otoku.

U akciji 1993. izvršena su slijedeća istraživanja:

1. Sistematska sondažna iskopavanja sjeverne padine kod položaja sv. Mihovila (Sl. 2, 1)
2. Ekstenzivni i intenzivni pregled sa sondažnim iskopavanjem na krajnjem istočnom dijelu Palagruže (Sl. 2, 2).
3. Ekstenzivni pregled prostora antičke cisterne (Sl. 2, 3)
4. Ekstenzivni pregled južne padine gdje je vijugavi put (Sl. 2, 4).
5. Obilazak Male Palagruže (Sl. 2, 6)
6. Hidroarheološka rekognosciranja (Sl. 2, šrafirani dijelovi uz obalu)

Lokalitet 1

Na središtem platou gdje je utvrđena najveća koncentracija arheološkog materijala prvo je postavljena na samom platou jedna sonda veličine 2 x 1 m a potom njih devet u skoro pravilnim razmacima i u istoj liniji na sjevernoj padini (ukupno je iskopano 11,5 m²). Sonda na platou nije dala nikakve nalaze. U ostalima otkriven je ranobrončanodobni kremen i keramički materijal pomješan sa grčko-rimskim u sloju humusa od 10-25 cm. Ispod ovog sloja nalazi se sterilni glinasti sloj od 30-50 cm koji leži na neravnom živcu. Nisu nađeni nikakvi tragovi arheološkog sloja a niti bilo kakvi čvrsti arheološki ostaci. Vidi se da je teren u određeno doba bio terasiran, ali je izgleda prije toga erodirao. Na samom

platou gdje su ruševine nekoliko cisterni, dvije kućice koje je sagradila talijanska vojska, veliki pločnik za skupljanje kiše, te dosta štuta i nejasnih zidova nemoguće je vršiti iskopavanja bez ogromnih sredstava.

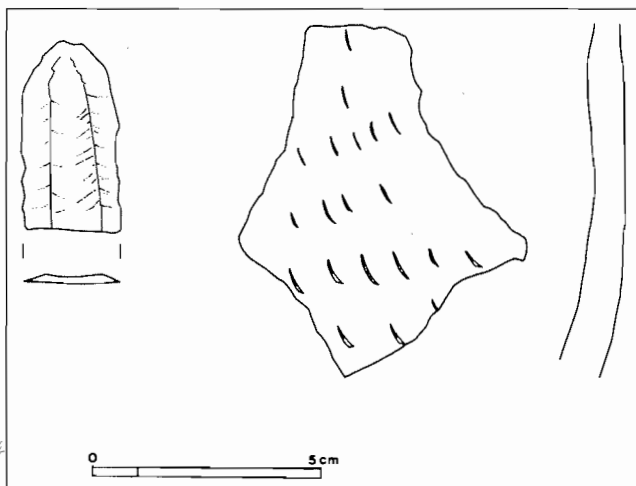
U spomenutim sondama otkriveno je 1507 keramičkih ulomaka koji pripadaju Ranom brončanom dobu karakterističnim za Jadran. Nalazimo na ornamentirane šalice, zdjele i pehare, mnoge sa istaknutim obodima. Posude su uglavnom dekorirane urezanim i punktiranim motivima omiljenim kod keramičara dalmatinske Cetinske kulture (Marović-Čović 1983) koju nalazimo i u Italiji (Nava 1990, 562).

Otkriveno je 1273 komada litičkog materijala teškog 2,38 kg. Izgleda da ovdje imamo dokaze o specijaliziranoj litičkoj proizvodnji. Otkriveni su ulomci jezgra, odbitaka, alatki i preko 30-tak strijelica prepoznatljivih tehnika izrade ranog brončanog doba (Sl. 3). Otkriven je i sličan broj malih lunetastih sječiva (Sl. 3), a također, i dva ulomaka opsidijana liparskog porijekla. Otkriveni litički materijal omogućava da se govori o specijaliziranoj radionici. To osnažuje i postojanje bogatog ležišta kremen na Maloj Palagruži (br. 6 na Sl. 2), o čemu niže. Strateški položaj Palagruže omogućio je kontakte između istočne i zapadne obale Jadrana što potvrđuju nalazi Cetinske kulture na obje obale dok nalazi opsidijana ukazuju na kontakte sa još udaljenijim zajednicama.

Na ovom lokalitetu otkriveno je i 430 ulomaka fine i grube keramike, tegula, amfora, žbuke i tessera koji pripadaju periodu od klasičnog grčkog razdoblja pa do kasne antike. Otkriven je i jedan rimski brončani novčić Konstantina II. Radi se dakle o položaju gdje se kontinuirano živi od ranog brončanog doba pa do kasne antike, te kroz srednji vijek do današnjih dana.

Lokalitet 2 (Jankova njiva)

Sa krajnjeg istočnog dijela Vele Palagruže jednog dana je Stašo Forenbaher donio ulomak posude sa karakterističnim impresso cardium dekorom i vrh jednog kremenog noža (Sl. 5). Radi se o malom platou plodne zemlje cca 20 x 20 m oivičen visokim liticama 40-tak m nad morem na kojemu je i nekoliko niskih suhozidina. Prvo je izvršen intenzivni pregled 17 kvadrata od 10 x 10 m a potom je na raznim mjestima postavljeno šest sondi od po 1 x 1 m. Pokazalo se da sonde sadrže oko 40-60 cm fine zemlje koja leži na živcu. Ukupno je otkriven 131 predmet. Od toga 4 rano neolitskih

Sl. 5 Skica ranoneolitskih nalaza sa Palagruže.

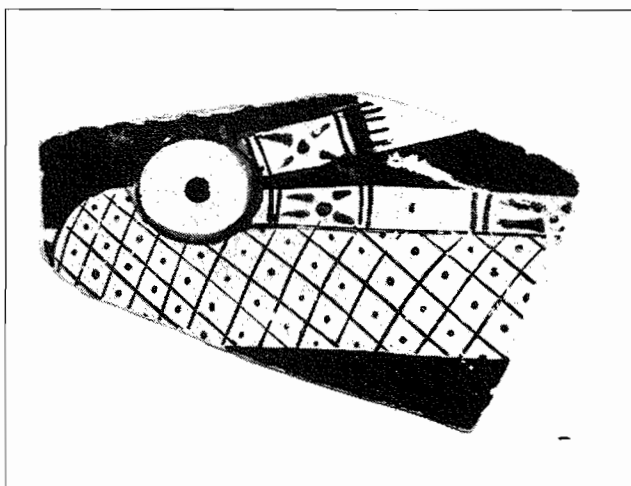
i 16 prehistorijskih keramičkih ulomaka, 32 kremena, i 71 antičkih i kasnijih fragemata posuda, tegula i amfora. Očito je da je i ovdje došlo do jake erozije otvorenog ranoneolitskog nalazišta a antički nalazi upućuju na neku vrstu »*off-site activity*«.

Lokalitet 3 (Pod Vartle)

Detaljniji pregled ovog prostora ukazao je na lokalitet gdje se kasnoantička keramika pruža na prostoru od oko 100 x 50 m. Radi se o mjestu gdje je veća gomila kamenja i u kojoj su ugrađene noviji kokošinjci i gustirna. Južnije od njih uočili smo tri ožbukana kanala koji se sa tri strane slijevaju u antičku cisternu. Otkrivena je i veća količina hidraulične žbuke, mramornih pločica i čunasti predmet koji je možda služio za mrvljenje. Sakupljena je značajna kolekcija kanoantičke fine keramike i amfora raznih proizvodnih centara istočnog i zapadnog Mediterana iz 4. i 5. st. Da li je ovdje bilo i drugih gospodarskih zgrada ili nije teško je reći. Možda je keramika dolazila u cisternu kroz spomenute kanale koji su možda sezali do prostora sv. Mihovila, odnosno Lokaliteta 1.

Lokalitet 4

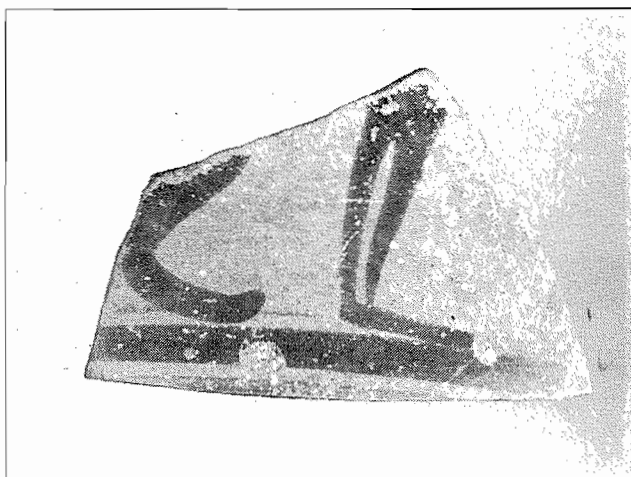
Nalazi se na južnoj padini ispod platoa (Lokalitet 1) uz sam gornji dio vijugavog puta. Na površini nađeno je desetak ulomaka grčke keramike (Sl. 4, 6 i 7) zatim nešto više rimske kasnoantičke keramike (fine, kuhinjske, amfore), veći i debeli komadi hidraulične žbuke i klesanaca ali nije nađeno tragova

Sl. 6 Ulomak crvenofiguralne vaze sa Palagruže.

čvrste antičke arhitekture. Moguće je da je ovo upravo obrušeni dio Lokaliteta 1 jer su litice na ovoj strani izrazito strme pa je moguće da je uslijed tektonskih poremećaja pao i dio Lokaliteta 1.

Pored ovih nalaza uočene su suhozidine sa velikim kamenim blokovima nepoznatog datuma koji su služili kao potporni zidovi. Uočen je i jedan polukružni suhozid od sitnijeg kamenja koji možda predstavlja tor za stoku.

Sl. 7 Najstariji grčki ulomak sa Palagruže.

5. Ležište kremena na Maloj Palagruži

Mala Palagruža sastoji se od dva paralelna hrpta vapnenaste breče, jedan viši od drugoga. Između njih je ispunjena koja je djelom erodirala s obje strane tvori male uvale Medvidina na istoku i Popino (uspomena na posjet pape Aleksandra III Palagruži 1174.god.) na zapadu. Uz horizontalno uslojene vapnenaste stijene oba hrpta, vertikalno su uslojeni slojevi kremena dok je između njih širi sloj glinaste zemlje (Marchesetti 1876, T. III). U slojevima kremena vidljivi su tragovi njegova vađenja. Kvirgave jezgre (20 cm u promjeru) i listovi pločastog kremena (do 45 cm dugi) bili su otkidani iz ležišta. Nešto više ka vrhu uz sjevernu stranu, još više ima kremenih jezgri unutar vapnenca. Ovdje su također otkrivene okrugle i poluokrugle jame koje svjedoče o vađenju kremena u prošlosti.

Boja i izgled dijela kremena na Maloj Palagruži vrlo je slična većini ovog materijala kojeg su koristili ranobrončanodobni kamenoresci na Veljoj Palagruži. Može se stoga zaključiti da je na Maloj Palagruži bilo nalazište kremena koje se koristilo u brončanom dobu. Iako je uzorak litičkog materijala sa ranoneolitskog Lokaliteta 2 na Veljoj Palagruži malen, vjerojatno je da se Mala Palagruža eksploatirala i u to vrijeme.

6. Hidroarheološka rekognosciranja

Kolege Zdenko Brusić i Smiljan Gluščević iz Arheološkog muzeja u Zadru izvršila su rekognosciranja priobalja na oba otoka do dubine od 25. m. (šrafrirana mjesta na Sl. 2). U uvali Stara Vlaka otkrivena je manja olovna prečka sidra na dubini od 17 m. Drugih nalaza nije bilo, no kako se kopno jako strmo ruši moguće je da bi pregled terena na dubinama od 50-75 m dao više rezultata, što potvrđuju prethodna istraživanja M. Orlića (1988) i lokalnog ronioca iz Komiže Tonka Borčića - Bakota.

Dali je Palagruža Diomedov otok?

U iscrpnoj analizi o boravku Diomeda na Jadranu R. Katičić (1989) donio je, u originalu i u prijevodu, sve antičke izvore koji spominju Diomeda na Jadranu. Među tim izvorima ima ih dosta koji spominju na Jadranu Diomedov otok ili Diomedove otoke ali niti jedan ne donosi preciznije podatke gdje je on ili gdje su oni. Općenito, dobar dio izvora spominje da je (su) pred Apulskom obalom. Tradicija je htjela da Diomedov otok (otoke) poveže sa Tremitskim otocima i tako

to stoji u mnogim srednjovjekovnim kartama i djelima (npr. A. Fortisa) koja su utjecala da se do sada pitanje ubikacije Diomedova otoka ne postavlja. No kada se izvori malo bolje pogledaju jedini koji daje nešto preciznije podatke kada govori o Diomedovim otocima, je Strabon (2, 5, 20 /123-124; 5, 1, 8 /214; 5, 1, 9 /215; 6, 3, 9 /283-284/. Strabon tako navodi kako grčke kolonije na Jadranu »Issa, i Tragurij, i Crna Korkira, i Faros a pred Italijom Diomedovi otoci« što bi prema geografskom slijedu značilo da su Diomedovi otoci između Korčule i Hvara i Italije, a to bi mogla biti Palagruža, odnosno Vela i Mala Palagruža (Sl. 1). Na drugom mjestu Strabon opisuje Apulsku obalu i kaže »Ondje blizu nalaze se u moru dva otoka koji se zovu Diomedovi. Od njih jedan je nastanjen, a drugi kažu da je pust. Neki pripovijedaju da je na tom otoku Diomed nestao a njegovi drugovi da su se pretvorili u ptice...« a nadalje »A proteže se pred tim zaljevom rt isturen u more dug oko tristo stadija prema istoku, Gargan, a kada mu se oplovi vrh, tamo je gradić Urej, a pred vrhom Diomedovi otoci«. Tremiti se ne nalaze pred vrhom već kada se oplovi vrh Gargana, odnosno pred Urejem (vjerojatno na mjestu današnjeg Rodi Garganico). Koliko nam je zasad poznato na Tremitima nema podataka o brončanom i željeznom dobu (Nava 1990, ne spominje nikakve nalaze), doba kada se stvarao mit o Diomedu. Katičić je s pravom utvrdio da se Diomedov kult vezuje uz važne točke pomorskih puteva i trgovačke postaje (Krf, ušće Timava, Spina, Adria, Ancona, Rt. Planka između Šibenika i Splita, te mnogi gradovi u Apuliji za koje se vezuje Diomedovo ime). Palagruža, strateški na važnijem mjestu od Tremita, daje dovoljno indikacija da se posumnja u to da su Tremiti Diomedovi otoci, no to će daljna analiza, koja je u tijeku, svakako još zornije pokazati. Na to nas potiče i veliki broj nalaza luksuzne grčke keramike votivnog karaktera.

Istraživanja na Palagruži donjela su niz novih i važnih spoznaja, posebno to da je otok nastanjen od ranog neolita i da je na Maloj Palagruži bio rudnik kremena. Grčki pak materijal, koji do 1992. nije bio poznat na Palagruži, upućuje da je ovdje bilo neko sveto mjesto. Naravno, ostaju još mnoga pitanja koja valja razriješiti kao na primjer kako to da nema srednjeg neolita na Palagruži, zatim problem Palagruže u bizantsko (Goldštajn 1992, 40, bilj. 210), odnosno ranosrednjovjekovno razdoblje zatim problem sv. Mihovila i benediktinaca na Palagruži (Mardešić, 1993, 40-72), te gdje je bila srednjovjekovna kula koju spominju izvori (Burton 1876; Difić 1986), itd. Ipak zbog nedostatka stratigrafije i zbog skupoće eventualnih iskopavanja odustali smo od od

daljnijeg terenskog rada a u pripremi je objava detaljanog izvještaja i izložba.

U ekspediciji 1992 učestvovali su Vince Gaffney, Hellen Watson, Slobodan Čače, Ana Marija Kurilić, Marinko Petrić, Nikša Vujnović, Ana Kordić, Ana Marija Domančić, Gordana Pilipović-Kirigin, Dragica i Tessa Pilipović-Ghaffey, Radoslav Pavazza i Branko Kirigin.

Pored potpisanih u ekspediciji 1993. učestvovali su Scheelag Frame, Margaret Darmanin, Zdenko Brusić, Smiljan Glušević, Ante Milošević, Nikša Vujnović, Stašo Forenbaher, Joško Božanić, Živko Bačić, Zoran Franičević i Nikica Mardešić.

Popis citirane literature o Palagruži

BURTON, R. F. 1879. A Visit to Lissa and Pelagosa, *Journal of the Royal Geographic Society* 49, London 1879, 151-190.

DIFNIK, F. 1986. *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, Split 1986, 276-277 (prijevod talijanskog rukopisa iz 17 st.).

GOLDŠTAJN, I. 1992. *Bizant na Jadranu*, Zagreb 1992.

KATIČIĆ, R. 1989. Diomed na Jadranu, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 27, Sarajevo 1989, 39-78.

KIRIGIN, B. 1993. Starogradske polje od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, *Mogućnosti* 1-2, Split 1993, 182-207.

KOVAČIĆ, J. 1987. Palagruža je - hvarska, *Nedjeljna Dalmacija*, 25. listopada 1987, 11.

MARCHESETTI, C. de, 1876. Descrizione dell'isola di Pelagosa, *Bollettino della Societa Adriatica di scienze naturali* 2, Trieste 1876, 283-306.

MARDEŠIĆ, A. V. 1993. Povijesna zrnca o otocima Viškog arhipelaga, Vis-Komiža 1993.

MAROVIĆ, I. i ČOVIĆ, B. 1983. Cetinska kultura, u *Praistorija Jugoslovenskih zemalja IV*, Sarajevo 1983, 191-231.

NAVA, M. L. 1990. Greek and Adriatic Influence in Daunia in the Early Iron Age, u zborniku *Greek Colonist and Native Populations (Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology, Sydney 1985)*, Oxford-Camberra 1990, 559-578.

ORLIĆ, M. 1988. Rekognosciranje podmorja oko otoka

Palagruže, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 20/3, Zagreb 1988, 42-44.

PETRIĆ, N. 1975. Palagruža (Pelagosa) - arheološki most Jadrana, *Arheološki pregled* 17, Beograd 1975, 171-173.

RADIĆ, I. 1988. O nalazima antičkih brodskih žrtvenika u podmorju istočnog Jadrana, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 21, Zagreb 1988, 35-56.

VUJNOVIĆ, N. 1989. »Projekt Hvar«, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 21/3, Zagreb 1989, 66-69.